

„Halottakat bejelenteni!”

Debreczeni József: Hideg krematórium

A délvidéki (hajdani jugoszláviai) magyar irodalom nem bővelkedett-bővelkedik olyan esztétikai értékekben, mint például az erdélyi – más lélekszám, más hagyományvilág stb. –, de a kiemelkedő vagy érdekesebb alkotóira érdemes figyelni. Még akkor is, ha egy-egy életmű csupán a *couleur locale* szerint újdonság. Debreczeni Józsefet (1905–1978) nehéz elhelyezni ezen az értékskálán. A délvidéki magyar irodalom klasszikusai, Fehér Ferenc, Gál László és Ács Károly jobb lírai életművet mondhatnak magukénak, mint a szenvedés poklát megjárt társuk.

Ám épp a sajátságos életútból következően mégis van egy olyan könyv, a *Hideg krematórium*, amely a *Dal legyen a jel* (1966) szerzőjét magasra emeli. Elsősorban avval, hogy benne a *helyi szín* egyetemes mondanivalóvá tágul, s így a *vándorlás pokla*, amíg ember lesz az ember, erkölcsi tanulsággal is szolgál. Szinte hihetetlen, hogy a versben közhelyszerűen elbizonytalanodó miként tudott *magára* nyugalmat erőltetni riportregényének, az életút eme különleges szakaszának az írásakor.

Mert más színvonal, függetlenül születésének idejétől, a *Plakátvers az élőknek*, és más a borzalom józan számbavételével készült önéletrajzi jellegű próza. Az előbbi harsány didaktikussága olyan lármafa, amely túltesz az ágyúdőrejen is: „Halljatok most! Riasztunk vázak, / Üvöltjük, böggjük: Veszély! Vigyázat! / Irtsátok mind, amíg lehet, / Az ebfajzotta tetveket, / Míg nem késő, a veszett tetveket, / A vésszel játszó náci-tetveket! / Oroszok, szerbek, Világ népei, / Britek, franciák, lengyelek, / Irtsátok őket, míg nem késő, / Észnél legyetek emberek!...” Viszont a valóság-alapú, szinte dokumentarista táborregény visszafogottságával hat. A tömör, nem egyszer lírával átsütött, valamennyi humort is megcsillantó mondatoknak nincs szükségük effajta „lázra”, hiszen a tényvalóság leírása épp elég arra – mit

elég, sokkoló! –, hogy a maga szürkeségében látott borzalom érzékeinkre hasson.

Maga a cím is rejtélyes. Hiszen nem a befűtött, majd a halott égetését szüneteltető, tehát *hideggé* vált kemencéről van szó, hanem arról az iszonytató, lágerról lágerre kanyargó, fókuszában a megsemmisítést hordozó útról, amely – *hideg krematórium* voltában is – éppúgy százazrek kiiktatására szolgált, mint *éhes*, *tűzes kohóként* működő társa. Debreczeni evvel a lélekirtó általánosítással nemcsak érdeklődési küszöbünket emelte meg, de kijelölte azt a kört is, amelyben az egyes szám első személyben megnyilatkozó *emlékező* mozogni fog.

Regénye az arcát veszejtő ember, az elszemélytelenedés könyve. Fájdalomleltár. „33031. Ezt a számot kapom. Én ezután nem én vagyok, hanem a 33031-es. Sokkal inkább csak szám, mint egy életfogytiglan elítélt fegyenc. Akinek a fegyházirodák nyilvántartásai még őrzik nevét és ingóságait.”

A holtak, mert valójában ők még csak élő-holtak, nincsenek benn a tepsiben, de csupán a szerencsének köszönhető (a történelem illet is produkál), hogy némelyiküknek nem is lesz szüksége eme fura „pihenőhelyre”. Bori Imre, a jugoszláviai magyar irodalom legaktívabb értelmezője-kritikusa a *Hideg krematóriumot* – első kiadása: 1950, Novi Sad, második kiadása: 1975, uo. – „a magyar irodalom szinte egyetlen autentikus táborregényének” nevezi. A puritán előadásmódú mű a többi között attól áll a lábán, hogy íróját „nem ragadja el a szenvedély és a fájdalom”. „S még ha soraiból, mintegy az emlékek és a tények mögül, fel-felparázslík is a gyűlölet, melyet /az író – Sz. L./ a pusztítás nagymesterei és az őket éltető fasizmus iránt érez, az önsajnálatnak a hangja idegen tőle.”

Borinak szinte mindenben igaza van, egy kivételével: a gyűlölet felparázslík a regényben?

Inkább – épp ettől megindító az önvallomás – szeretetláncba van burkolva. Zsidó a zsidónak nem lesz farkasa; még akkor sem, ha a kinti életben, mint Róth Sanyi, a falbontó vagány, bűnözőként élt. (Viszont a rettegett Móric minden bizonnyal kivétel, farkasabb a legvérengzőbb vadnál.) A tábor fogolyhierarchiájában működik az erősebb irányította „rend”. A lopással így-úgy megszerzett anyagi javak (kenyér, konzervdoboz, vatta, alsónemű) mint a gazdagodás első lépcsőfoka némelyeket meg tudnak szédíteni, ám a társait megrövidítő vagy kisémmiző rabló sem kap kisebb megvetést a szerző szerint, mint a rendet fenntartó örök, SS-katonák. Viszont, hogy az örök valamelyikében – egyetlenjében! – is pislákol valaminő szolidaritás a nyomorultak iránt, arra a gyűlölni nem tudó Herman SS-közlegény (a civilben bresloui bárpincér) nemes cselekedete – többször cigarettát adott a raboknak – a szép példa. („Vigasztaló, szilárd pont lett ő a nagy földindulásban.”)

Ebben a *halál közeli* állapotban – „félni kezdünk a nagy békeközvetítőtől, a haláltól” – mindenki, így az elbeszélő is, a túlélésre van berendezkedve. Még akkor is, ha az éhség, betegség, a megalázottság tonnája kínozza; még akkor is, ha szünetlen dobol dobhártyáján a lemondó gesztus, „sok már nincs hátra”. Vagy: „Sohasem hittem volna, hogy ennyire bele lehet nyugodni az elmúlás gondolatába, sőt hogy a közeli vég gondolata egyenesen kívánatosá válhat.”

A kimerevített pillanatok hangulatfokozóként szolgálnak. Az éles szemű elbeszélő – emlékező – tudja, hogy a nyugodt „meseszövegbe” belehasító párbeszéd drámai zengzetű. „– Mocskos zsidó banda, felállni! Mit gondoltok, hol vagytok? Zsinagógában? Színházban?” És a földre ült megfáradtak arcába máris belecsapott a vérengző *karszalagos* gumibotja. Az ezután következő írói megjegyzés nem más, mint nyugodt összegzése a helyzetnek. „Ez már hamisíthatatlanul auschwitzi »couleur locale« volt. Rabszolga botozott rabszolgát.”

Lineáris szerkezet görgeti a táborregényt, amelyben a szociológiai valóság sosincs átszínezve. Az idő lesz az a mozgást (utazást) érzelmegőccé emelő faktor – a folyton változó, a halállal meglöpött, a földrajzi valóságot (például az *otthont*) tündéri magasba emelő –, amelyben

benne sűrűsödik az *élet* és a *halál* különböző formája. A hastífusztól és korbáctól fenyegetett élés, valamint az agyonlövés, kiszervezéssel „kiérdemesült” vég. Bácsstopolyától (1944 március), a bevagonírozás helyétől Wüstegiersdorffig, a régi lengyel nevére visszakeresztelt Giercze-Pustenekig, a szabadságból való első korszak állapotáig (1945 május) van kifeszítve az a kötel – rajta egyensúlyozó *halálmuzsikusok* fűjják a pikulát –, amelyen végigmenvén meggyőződhetünk a tizennégy hónapos borzalom minden stációjáról.

Debreczeni maga is egyensúlyoz. Miközben tornyot épít a különböző, „meglakta”, vonatból látott helynevekből – Bácsstopolya, Szabadka, Budapest, Balaton, Nagykanizsa, „lágérország fővárosa”: Auschwitz, Mühlhausen, Fürstenstein, Dörnhau, Wüstegiersdorf –, a csüggedés, a szenvedés, a könyörületlenség, a földadás, a meg nem adás, a túlélés, a bajtársiasság, az önzés nélküli szeretet tornyát, arra is van gondja, hogy „kis” és „nagy” hősei *jellemtulajdonságaikkal* írják a hihetetlen s mégis valós történetet. A jók jókkal, a rosszak rosszakkal. Mert volt, ki a sírásba, az öngyötörésbe behalt, és volt az is, akit a „szerencse”, magyarán erkölcsstelen életmódja szinte égmagas polcra jutatott.

Ez utóbbit az aranyfogak ügyében igencsak kutakodó Móricban – kitűnő írói alakrajz! – fedezhetjük föl. „Móric valamennyi tábor legfőbb kápója, a lageraltesték lageraltestéje, a halálgyárak Főhrere. Egyetlen zsidó egész Németországban, aki polgári ruhában, és őrizet nélkül, szabadon mozoghat. Vékonypénzű, sápadt lengyel zsidó. Vezetécknevét senki sem ismeri. [...] Ő az a zsidó gályarab, akinek titokzatos összeköttetései az auschwitzi központi német parancsnokságig nyúlnak. Így végső fokon nemcsak a legkülönbözőbb rendű és rangú zsidó hajcsárok, hanem a német táborparancsnokok is rettegnek tőle. Igazi revizor. Mindig váratlanul jön, és nyomtalanul tűnik el.”

S az ellenpont a mindenkit segítő sebész, Farkas doktor portréja.

„– Annyi szent, hogy bizonyos százalék hazakerül – szokta mondani. – Hogy te vagy én benne foglaltatunk-e ebben a százalékban, voltaképpen nem érdekes. És még valami biztos. Legalábbis majdnem az. Ezekkel bajosan operálok valaha.

Összevissza árkolt, sebes tenyerét, hólyagos, kelevényes ujjait nézegeti.

– Olcsó cinizmus – vitatkozom. – Én én vagyok, és nem érdekel semmiféle holnap árkádiája, ha részese nem lehetek. Ennyi önzés még lehet önzetlenség. Te különben is könnyen beszélsz, nem hagytaál otthon senkit.

Farkas agglegény.

– Tévedsz – mondja. – Anyjuk és apjuk rendszerint van nőtlen férfiakra is. És biztos vagyok, hogy apám is, anyám is gázba került.

– Bosszúvagy sincs benned? Az operálókést kiütötték a kezedből, de böllérekést még meg tudsz markolni.

– Igen, de mit tesz az? Ember nem büntethet. Ki biztosít, hogy a halál a büntetés? Hátha az élet az.”

Bölcsesség? A megfáradtak filozófiába bujgólalt keserű kacaja?

A humor kegyetlensége még inkább akkor kap hangot (írói fogás), amikor szanitécek járnak be a priccsutját. „– Halottakat bejelenteni! Toten anmelden – kiáltozzák magyarul, németül. Kedélyesebbek tréfásan variálják a felhívást: – Jelentkezzék, aki meghalt! A bejelentés mindig a szomszéd kötelessége.” Van, hogy felültetik a halottat, hogy ebédosztáskor – észleli-e az ör, vagy nem a turpisságot, nem tudhatni – neki is jusson egy adag. És a mindig maga alá csináló búcsúzó – a haldoklás megannyi formája elrémiszt – meleg, de később kihűlő latyak formájában addig részesíti „örömben” a priccsen mellette szorongót, amíg másnap (ismétlem: az ebédosztásra föl van támasztva) el nem viszik.

Mikor a Félkezű a kápót szólítva – „melyik a legjobb embered?” – a huszonhét éves, erős, a „munkát magáért a munkáért végző” 46514. számú rabot a halántékra szegezett pisztollyal agyonlövi, példát akar statuálni a gyengébb kezűek számára. „– Egy kis bemutató – mondja. – Illusztráció, hogy a legjobb zsidónak is meg kell döglenie.” Az író tisztában van azzal, hogy édeskésen nyúló elképzelhetetlen esetet rögzített. Ám rögtön rá is vágja: „Giccs. A borzalom mindig giccs. Ha valóság, akkor is.” Viszont nem tud ellenállni a kísértésnek, hogy tovább ne ragozza – akár egyetlen, lírával átszínezett mondat formájában – a *ragozhatatlant*. „Tizenöt lépésre tőlünk 46514 hidegülő ajkával illeti az átokissza, tébolyodott földet.”

Magyarságát védte volna – volt ideje borzalmat borzalommal összehasonlítani –, amikor az örök közötti osztályozást rögzítette? „A magyar náci lehet éppen olyan kegyetlen, mint a német. Lehet ugyanolyan elszánt is, de találékonysága – így éreztük – még nem ferdült a gázkamrák szadizmusáig.”

A megannyi közmondás-parafrazis ugyan egy időre kilendít a „szolgálati szabályzat” szerint arató halál szürke hétköznapjaiból – „Isten malmait lassan őrölnék, a haláltáborokéi – annál gyorsabban” –, de ilyen téma földidézésénél az írónak sosem a nyelvvel van baja (mindenki a saját készletéből gazdálkodik), hanem a *kimondhatatlan* kimondásával. A Szenteleky Kornél és Debreczeni József jegyezte 1928-as *Bazsalikom*, a modern szerb költészet antológiája, melyben Debreczeni műfordítóként debütált, már karakteresen mutatta az író nyelvérzékenységét, hajlékony kifejezéserejét. Itt, a *Hideg krematóriumban* még vissza is vett a lírai természetére jellemző lázas állapotból.

Szeli István írja a riportregény második kiadásának az utószavában: „Debreczeni prózájában az antiromantikus egzaktuság, az intellektuális fölény, a pontosság, a formaadás gondossága jutnak előtérbe mint stílusmeghatározó elemek, aminek egyenes következménye a nyelvi kifejezés mintaszerűsége, az egész nyelvi kifejezésrendszer ápoltsága és flaubert-i hibátlansága.” Nagy szavak. Még akkor is azok, ha a tanulmányíró Flaubert megnevezésével nem a honi író rangját akarja kinyilvánítani, hanem csupán a „tudatos letompítottságra” figyelmeztet. Az „új tárgyiasság”, a „ténybeliség” és a „racionális hűvösség” stílusalakító jelenlétére.

Szeli, midőn az értékrangsorban elhelyezni kívánja a *Hideg krematóriumot*, Darvas József, Déry Tibor, Kassák Lajos és Nagy Lajos műveire – „háborús soraira” – is vet egy pillantást. Felfedte „ez utóbb említettek és a Debreczeni műve közötti nyilvánvaló különbségeket, amelyek a szemhatár, a perspektíva, a személyi átélés és hozzáállás vonatkozásrendszerében jutnak kifejezésre”. Hogy Déryék, Nagy Lajosék csupán „szűkös »pincetávlatból«, az alkalmi óvóhely viszonylagos biztonságából [...] kísérhették figyelemmel a roppant erők világszintű mérkőzését”? Mit számít ez a művek esztétikumát tekintve? Tolsztoj nem töltött éveket harci lázban a csatáté-

ren, mégis világhírű mű szaladt ki a tollából. Debreczeni József több mint egy évet raboskodott különféle haláltáborokban – személyes élményei szívszorítóak, letagadhatatlanok –, táborregénye, a *Hideg krematórium* ettől különös izzású.

Miként Radnótit az iszonytató körülmények között a szülőföld, a magyar táj, a lankák, dombok sugallta *otthonosságérzés* emléke vi-

gasztalta (*Nem tudhatom*), úgy Debreczeninek ugyancsak a kishaza, a Tiszahát, Palics, Bácska levegője, kenyeré, embereinek szeretete (közülük nem egy vele szenvedett, sőt mellette halt meg) adott erőt a borzalmak elviseléséhez. Dokumentumértékű művével egyet sugall: ilyet soha többet!

Paprikás